

Fryderyk Rozen

Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, Warsaw, Poland

rozen.fryderyk@gmail.com

 0000-0002-0580-8178

Evangelical prints by Lawrence Mitzler de Kolof and Michael Gröll

Abstract: An important aspect of the publishing activities of two Warsaw printers, Wawrzyniec Mitzler de Kolof and Michał Gröll, was the production of works serving the Evangelical Churches (Lutheran and Reformed) and articulating Evangelical positions to a broader public. Both printers engaged with confessional issues, yet pursued distinct strategies operating under differing political conditions. Under Augustus III, Mitzler de Kolof cautiously advocated for religious tolerance, issuing a limited number of Evangelical publications, often anonymously or under typographical disguises. Following the reinstatement of religious tolerance under Stanisław August Poniatowski, Michał Gröll openly published Evangelical works. Besides standard publications, such as sermons and occasional prayers, Gröll provided his presses for the Sielec Union and the Warsaw church consistory, both in conflict with segments of the Evangelical nobility opposed to increasing the burghers' influence over church governance.

Keywords: Warsaw – early printed books – Lorenz Christoph Mizler de Kolof – Michael Gröll – union of Sielec – Evangelical Church of the Augsburg Confession – Evangelical Reformed Church

Keywords: Warszawa – stare druki – Wawrzyniec Mitzler de Kolof – Michał Gröll – unia sielecka – Kościół Ewangelicko-Augsburski – Kościół Ewangelicko-Reformowany – Evangelical Reformed Church

The work of the three Warsaw printers Wawrzyniec Mitzler de Kolof, Michał Gröll and Piotr Dufour in the field of book culture has been described many times, raising their eminent contribution to the flourishing of the Enlightenment in the Polish-Lithuanian Commonwealth through their participation in the work on the reform of the state,¹ and the introduction of modern achievements in the art of printing.² Although the names of eminent typographers, publishers, and booksellers have entered the canon of knowledge about the 18th century in Poland, none of them have received a modern monograph.³ Thus, there remain areas of lesser research in their publishing history. These include their printing activity associated with their involvement in the life of the Evangelical Lutheran Church, to which they both belonged. The issue of Michał Gröll's Evangelical prints was taken up by Halina Mieszkowska, who discussed their collection in the University of Warsaw Library.⁴ This article aims to broaden the perspective of the Evangelical publications of both printers by including all the early printed books known, even only from descriptions, and to show their publication against the historical background.

At the beginning of the 18th century, the small community of Warsaw Evangelicals did not provide adequate facilities to establish their publishing house. There was, however, a gradual growth in the size and importance of the Lutheran and Reformed parishes. This consisted of an influx of evangelicals from abroad,⁵ among whom were Saxon courtiers and soldiers of the royal guard.⁶ The importance of Warsaw evangelicals is evidenced by their success

1 M. Kuc-Czerep, *Niemieckojęzyczni mieszkańcy Warszawy. Droga do obywatelstwa w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2021, pp. 251–252.

2 J. Szczepaniec, *Warszawskie drukarnie mieszczańskie w dobie oświecenia*, [in:] *Warszawscy drukarze – wydawcy – księgarze*, Warszawa 1995, p. 12.

3 Monographic studies are available for the smaller Warszawa workshops: J. Szczepaniec, *Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie 1788–1792*, Wrocław 1998; J. Krauze-Karpińska, *Warszawska drukarnia księży misjonarzy 1780–1796. Monografia bibliograficzna*, Warszawa 2020. Among Wawrzyniec Mitzler de Kolof, Michał Gröll and Piotr Dufour, only M. Gröll's study striving for a comprehensive coverage was devoted to M. Gröll: A. Pawiski, *Michał Gröll. Obrazek na tle epoki stanisławowskiej z dodaniem spisu wydawnictw Gröll ułożonego przez Zygmunt Wolskiego*, Kraków 1896.

4 H. Mieczkowska, „...nakładem lub czcionkami Michała Grela”. *Druki ewangelickie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie* [in:] *Ewangelicy w dziejach Warszawy. Materiały z sesji naukowej w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie 13 czerwca 2008*, ed. by J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, pp. 69–92.

5 W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996, s. 210.

6 W. Kriegseisen, *Początki, czyli ewangelicy warszawscy w XVII i XVIII wieku*, [in:] *Ewangelicy w dziejach Warszawy. Materiały z sesji naukowej, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, 13 czerwca 2008*, ed. by J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, pp. 11–12, 14. According to the 1791 census, the capital's Protestant community numbered 6153, about 7% of the population.

in defending against the liquidation of the church in Węgrów, where services of both evangelical confessions were held.⁷ In the capital of Poland, there were also central operations of evangelicals from all over the country, such as the general treasury and the activity of the so-called representatives coordinating the cooperation of evangelical circles and representing them towards secular and ecclesiastical authorities.⁸ However, Warsaw evangelicals also struggled with significant difficulties. Having no temple, they relied on the services of visiting pastors from Węgrów and the chaplains of the Saxon guard, the Prussian and Danish embassies. The services held at the Danish embassy were subject to criticism at the Sejm.⁹ The first public service could be held by the ministry's preacher in June 1767.¹⁰ The parish of the Reformed Church was legally recognised two years later.¹¹

1749 Lawrence Mitzler de Kolof (1711–1788) arrived in the capital. Initially practising as a medical practitioner, he soon used his experience in the world of books, acquired while running a bookshop and a music magazine.¹² These were valuable competences in Warsaw, where the need for the printed word was growing.¹³ A community of book creators and consumers developed around the Collegium Nobilium, the Jesuit and Piarist colleges, and the Załuski Library. After the Prussians occupied Dresden, the court of Augustus III moved to Warsaw, followed by an influx of Saxon officials and artists.¹⁴ In favourable circumstances, Mitzler opened a bookshop and initiated the publishing business. In 1756, he established his printing house with modern equipment imported from Leipzig.¹⁵ This was the third printing house in the city, after the Piarist one, which had been in operation since 1682, and the Jesuit printing house, opened in 1716. At that time, the possibility of a printing business did not yet imply the conditions for an independent publishing initiative. The scientific

Rejestr warszawskiej ludności wyznania ewangelicko-augsburskiego z 1791 roku, elab. by M. Kubaś, Warszawa 1996, p. 3.

7 W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy...*, pp. 213–214

8 W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy...*, pp. 123–124; W. Kriegseisen, *Początki, czyli ewangelicy...*, pp. 16–17.

9 W. Kriegseisen, *Początki, czyli ewangelicy...*, pp. 12–14.

10 W. Smoleński, *Mieszczanństwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, Warszawa 1976, p. 44.

11 W. Kriegseisen, *Początki, czyli ewangelicy...*, p. 16.

12 *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, Vol. 3, Part 2, *Mazowsze with Podlasie*, ed. by K. Korotajowa, J. Krauze-Karpińska, Warszawa 2001, p. 215.

13 J. Kurkowski, *Warszawskie czasopisma uczone doby Augusta III*, Warszawa 1994, p. 17.

14 J. Staszewski, *August III Sas*, Wrocław 2010, pp. 258–259, 261–263.

15 A. Skrzypczak, *Drukarstwo i księgarstwo starymiejskie na przełomie XVIII i XIX stulecia*, [in:] *Książka na Starym Mieście na przełomie XVIII i XIX wieku*, ed. by J. Jęsko, J. Myszkowska, p. 25.

works in which Mitzler was interested were among the deficit ventures.¹⁶ He therefore had to rely on the help of people involved in developing culture and with the necessary resources. He found a protector of scientific publications in the person of Bishop Józef Andrzej Załuski (1702–1774), who organised an intellectual environment and a large-scale scientific-publishing programme. The Bishop of Kyiv also planned to establish his own publishing house in Warsaw. In 1753–1754, he brought printing equipment to the city and sought a typographer in Saxony, but ultimately failed to carry his intentions to effect.¹⁷ He therefore relied on the services of booksellers and printers to execute his publishing plans. He provided financial support to Mitzler, enabling him to publish the scholarly journal *Warschauer Bibliothek* (1753–1755) in Leipzig.¹⁸ The critical remarks against the Polish nobility that appeared in the articles met with the displeasure of Andrzej Stanisław Załuski (1695–1758), Bishop of Kraków and co-founder of the Załuski Library, which interrupted his financial support for the venture. Nevertheless, J. A. Załuski continued using Mitzler's printing works, e.g. by ordering the catalogues of duplicates.¹⁹ Another protector of the publication of the scholar's journal was Józef Aleksander Jabłonowski (1711–1777), whose support enabled the printing of *Acta Literaria Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae* (1755–1763).²⁰ At the beginning of Stanisław August Poniatowski's reign, Mitzler became associated with the camp of the new monarch.

The need to draw on the support of patrons required Mitzler to be cautious to avoid losing their support. In addition, J. A. Załuski's views on dissents were not conducive to engaging in printing evangelical books. The bishop's negative attitude towards the demands of Evangelicals was expressed, among other things, in his opposition to the distribution of books opposed to the ruling religion²¹ and his postulation of stricter censorship of evangelical books.²² Also in his journalistic activity, J. A. Załuski polemicised with the Evangelicals. In a pamphlet published anonymously, he claimed that 'dysydenci żadnego prawa na to, aby albo do rządów wchodzili, albo jawnego religii swej ćwiczenia

16 M. Klimowicz, *Mitzler de Kolof – redaktor i wydawca*, [w:] *Prekursorzy Oświecenia*, ed. by M. Klimowicz, Wrocław 1953, p. 301.

17 P. Buchwald-Pelcowa, *Drukowi winniśmy oświecenie naszego wieku... Rola książki w drodze ku Oświeceniu*, Warszawa 2003, pp. 49–50.

18 M. Klimowicz, op. cit. p. 238.

19 J. Rudnicka, *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*, Warszawa 1975, items 36, 38.

20 M. Klimowicz, op. cit. p. 260.

21 J. Kurkowski, op. cit. p. 77.

22 P. Buchwald-Pelcowa, *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997, p. 156.

używali, nigdy nie mieli'²³ [dissenters had no right to either enter government or openly exercise their religion, ever]. He argued that 'przypuszczenie dysydentów do dostojęństw i urzędów, jeżeli gdzie, w Polsce jako narodzie wolnym jest najszkodliwsze'²⁴ [the acceptance of dissidents to dignities and offices, if any, is most harmful in Poland as a free nation], 'że dysydenci pokój wewnętrzny miesza, że gwałtem i musiem na swych braci następowali, że z nieprzyjaciółmi ojczyzny porozumienie mieli, że królów swoich honor lżyli, szarpali, owszem spiski na życie ich czynili'²⁵ [that dissidents have disturbed the internal peace, that they have violently and forcefully attacked their brethren, that they have agreed with the enemies of the homeland, that they have insulted their kings' honour, tarnished them, and even plotted on their lives]. In his Sejm speech delivered on 16 October 1766, in addition to maintaining anti-dissident legislation, he proposed to expel Evangelicals from royal lands and ban marriages with Catholics.²⁶ A critical attitude towards Evangelicals accompanied J.A. Załuski not only during the apogee of the dispute over equality at the 1766 and 1767 sessions. A few years after signing the Treaty of Warsaw, he financed the printing of an apologetic book by Fryderyk Pable, undertaking a critique of Evangelicals.²⁷

Wawrzym Mitzler's caution may also have been intensified by J. A. Załuski's sensitive and suspicious personality.²⁸ How justified this vigilance was, revealed Mitzler's later disagreement with the Bishop of Kyiv, who was unhappy with the printing by the typographer of texts advocating the separation of Church and State and the equal rights of Evangelicals. However, the difficulties encountered did not dissuade the printer from promoting his views. He expressed them more circumspectly using the choice of subject matter and the distribution of accents.²⁹ He included much information about the history of the Reformation in Poland and the rights Evangelicals once enjoyed. In many of his texts, he was cautious about the need for religious tolerance. In a review of the principles of editing

23 J. A. Załuski, *Rozmowy dwóch kawalerów katolika z dysydem o piśmie, które wyszło z napisem Wykład praw dysydenckich wiernie spisane*, [Kraków?: Drukarnia Akademii Krakowskiej? 1767], p. 23.

24 Ibid, p. 12.

25 Ibid, p. 35.

26 Dowody gorliwości polskie, o wiarę świętą katolicką rzymską na sejmie walnym warszawskim okazane, [s.l.: s. typogr., after 29 XI] 1766, ch. C1 verso.

27 F. Pable, *Wprowadzenie i obrona prawdziwej religii według katolickich autorów przeciwko ateizmowi, deizmowi, sagerkom, libertyzmowi, Żydom, poganom, idoliwalcom, niedowiarym jak jak też luteranom, kalwinistom, socynianom i wszystkim inne odszepienicom*, W Warszawie w drukarni Koll. Soc. Jesu 1773

28 J. Kozłowski, *Szkice o dziejach Biblioteki Załuskich*, Wrocław 1986, p. 125.

29 M. Klimowicz, op. cit. p. 264.

the periodical, he wrote about the harmfulness of religious conflicts and the need to refrain from idle disputes, instead of which one should devote oneself to practising love of neighbour. He repeated these thoughts in the preface to Andrzej Maksymilian Fredro's *Monita Politico-Moralia*, which he printed in 1765. In the texts he summarised, he softened passages directed against Evangelicals. For example, he replaced *hereticus* with *dissidens in religione*, *Lutheri errores* with *Lutheri doctrinam*. He also used the omission of passages unfavourable to Evangelicals, e.g. in the biography of Piotr Gamrat, he limited the description of the steps taken against the Reformation by Sigismund the Old. Sometimes he went so far as to express his position more emphatically. In his editorial commentary to the reprint of *Collectio magna omnium historiarum scriptorum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, he stated that the underestimation in Poland of the works of S. Sarnicki and J. Przyłuski was due to their Reformation confession.³⁰

The printing house operating in the capital could not openly express the views of Evangelicals themselves. Still, it was possible to present the position of the royal camp, which favoured tolerance.³¹ To promote it, the royal party used *The Monitor*,³² published by Mitzler. The arguments addressed to the readers were based on economic reasons. Bringing in newcomers was supposed to contribute to the country's economic development. "Wolność, własność, sprawiedliwość, tolerancja samymi prawami naszymi ustanowiona podnieść Polskę i zaludnić, z bogacić, zmocnić i z innymi potencjami zrównać potrafią" [Freedom, property, justice, tolerance established by our laws alone can raise Poland and make it more populous, richer, stronger, and more equal to other potentials], argued in the article *O potrzebie ludu w kraju* of 4 August 1765. Tolerance was thus interwoven with several other regulations, without any objection from the readers. The assertion that the already existing native laws ensure toleration coincides with the argumentation of the Evangelicals, who take the position that the implementation of their demands means only the enforcement of former liberties. Another text went further: "Najpożyteczniejsze królestwa miasteczka: Wschowa, Leszno, Rawicz, Bojanów, etc. zabiegami i pracą dissidentów kwitną" [The most useful kingdom's towns: Wschowa, Leszno, Rawicz, Bojanów, etc. flourish by the efforts and work of dissidents]. *The Monitor*'s publicists reached for even more open-ended argumentation:

30 K. Kurkowski, op. cit. pp. 131–132.

31 J. Michalski, *Sprawa dysydencka a zagadnienia gospodarcze w opinii publicznej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta*, „Przegląd Historyczny” 1949, Vol. 40, p. 157.

32 E. Rostworowski, *Religijność i polityka wyznaniowa Stanisława Augusta*, [in:] *Życie kulturalne i religijność w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, ed. by M. Drozdowski, Warszawa 1991, p. 17.

“Bogu zostawić należy sądzenie i rozstrząśnienie, jak kto wierzy [...], byle żył posłusznie prawom kraju, w którym mieszka, nie powinien być molestowany”³³ [It should be left to God to judge and settle, how who believes [...], so long as he lives obediently to the laws of the country in which he lives, he should not be molested]. The argument referred to the actual economic situation in the country. In the second half of the eighteenth century, emigrants from Germany, mainly of the Evangelical Augsburg Confession, intensively settled the economically backward areas of central Poland by developing wastelands, clearing forests, and paying rents to raise the income of the nobility.³⁴

In characterising Mitzler’s activities before the restoration of equality, attention should be drawn to the 1765 book *Granica między władzami*,³⁵ described as *chyba dysydencka*³⁶ [probably dissident]. Mitzler printed *Granica* without including the name of the publishing house.³⁷ This caution, however, was due to the controversial content concerning the dispute over the extent of the powers of the ecclesiastical courts. *Granica* was a critical response to the book *Prawda i sprawiedliwość istotna o dziesięcinach*,³⁸ which quickly met with a response entitled *Dukt dawny, oczywisty, prawdziwy i prosty*.³⁹ Controversy around the enforcement of tithes occurred among Catholics; a critical approach to the extent of the jurisdiction of the church courts was not an exclusively evangelical position. Thus, it is difficult to describe *Granica* as a dissident book. The concealment of the name of the printing house may have been due to the raising of a controversial issue, which may have caused unpleasant consequences for the typographer; however, due to the legal rather than confessional meaning of the publication.

When the political campaign for equality took place at the 1766 Sejm, many prints presenting the positions of the polemising parties left the printing presses. The place of printing of most of these publications is still undetermined due to a lack of sources and typographical research. These include a petition of the

33 Quoted in J. Michalski, op. cit. p. 159.

34 T. Marszał, *Mniejszość niemiecka w Polsce Środkowej. Geneza – rozmieszczenie i struktura od końca XVIII w. do II wojny światowej*, Łódź 2020, p. 43.

35 *Granica między władzami sądowemi duchowną i świecką w obserwacji około kompozycji inter status wyznaczona*, [Warszawa: W. Mitzler], 1765.

36 *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, vol. 3, p. 222.

37 J. Szczepaniec, *Rola drukarstwa w życiu literackim polskiego Oświecenia*, [in:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, ed. by Z. Goliński, Wrocław 1973, p. 69.

38 M. Przedborski, *Prawda i sprawiedliwość istotna o dziesięcinach*, [S.l.: s. typogr.], 1765.

39 *Dukt dawny, oczywisty, prawdziwy, i prosty, prawy nieobiętym ograniczony, wiekowość posiadły stwierdzony nad okazanych świeżnie y modnie Granice, władzy duchowney i świeckiej albo contra obserwacya roku 1766 na Obserwacyę roku 1765*, [S.l.: s. n.], 1766.

dissidents to the Sejm,⁴⁰ declarations of English,⁴¹ Danish⁴² and Prussian⁴³ deputies supporting the dissidents, and a Russian declaration containing detailed legal demands.⁴⁴ Some of the prints concerning the dissidents were printed in St Petersburg and sent to the Warsaw embassy.⁴⁵

Numerous publications on the dissident affair published in 1766 testify to a lively Sejm debate. There was no more room for it during the proceedings of the next Sejm (1767/8), held under the control of Russian troops introduced into Warsaw. At the end of the dissident affair, one can point to Mintzler's involvement in publishing one of the typographical anonyms. In a letter from J. B. Wessel to J. A. Załuski of 3 April 1767, there was a rumour that "u Pana Mitzlera drukowane być mają Deklaracja Dworu Rossyjskiego i List Panina"⁴⁶

40 *Libellus supplex, Serenissimo ac Potentissimo Stanislao Augusto, Regni Poloniae et Illustrissimis Confoederatae Serenissimae Reipublicae Ordinibus in Solemnibus Comitibus anno 1766 humilime et reverenter exhibitus.* – Pokorna prozba, Nayjaśnieyszemu Stanisławowi Augustowi Królowi Polskiemu y Prześwietnym Nayjaśnieyszey zkonfederowaney Rzeczypospolitey Stanom na seymie roku 1766 zanesiona, [S.l.: s.typogr., 1766].

41 *Declaration de la part de Sa Majesté le Roi de la Grande Bretagne, faite par son Ministre Mrs. de Vroughthon à la Republique de Pologne, confederée à la Diète de 1766.* – Deklaracya Nayjaśnieyszego Króla Jmci Angielskiego, przez Ministra Jego Jmci Pana Wroughthon zkonfederowaney Rzeczypospolitey Polskiej na Seymie roku 1766. uczyniona, [s.l.: s.typogr., 1766].

42 *Deklaracya Nayjaśnieyszego króla duńskiego przez St. Saphorin ministra do Nayjaśnieyszey Rzeczypospolitey zkonfederowaney na seymie roku 1766 uczyniona.* – *Declaration de la Maj. le Roi de Danemarc, faite par son Ministre Mr. de St. Saphorin à la Republique de Pologne confederée à la diète de 1766*, [S.l.: s. typogr., 1766].

43 *Sacrae Regiae Majestatis Borussiae Declaratio Reipublicae Polonorum confoederatae exhibita a legato plenipotentiaro Benoit in comitiis Regni 1766 habitis.* – Deklaracya króla pruskiego przez ministra jego pełnomocnego de Benoit do zkonfederowaney Rzplitey Polskiej na seymie 1766 zanesiona, [S.l.: s. typogr.,] 1766.

44 *Deklaracya Nayjaśnieyszey Imperatorowey przez Xcia Repnina posła wielkiego do Nayjaśnieyszey Rzeczypospolitey Polskiej zkonfederowaney na seymie roku 1766 uczyniona.* – *Declaratio Suae Imperatoriae Majestatis totius Russiae nomine per oratorem suum extraordinarium et Plenipotentiarium, Celsissimum Principem Repnin, confoederatae Reipublicae Polonae in Comitibus Anno 1766. facta*, [s.l.: s. typogr., 1766]; *Declaration de la part de sa Majesté impériale de toutes les Russies, faite par son Ambassadeur Extraordinaire et Plénipotentiaire le Prince de Repnin à la République de Pologne, confederée à la Diète de 1766*, [s.l.: s. typogr., 1766].

45 W. Gastpary, *Traktat warszawski 1767/68*, „Rocznik Teologiczny” 1968, t. 10, s. 74–75; Można wśród nich wskazać zbiór praw przysługujących dysydentom: *Exposition des droits des Dissidents joints à ceux des Puissances intéressées à les maintenir*, Petersburg: [Typografiâ Imperatorskoj Akademii Nauk], XII 1766; *Expositio iurium eorum, qui dissidentium nomine veniunt summariumque potestatum, quarum partes illorum tveri interest*, Petersburg: [Typografiâ Imperatorskoj Akademii Nauk], 1766. German version appeared as a typographic anonym: *Darlegung der Gerechtsame sowol derer jetzt so genannten Dissidenten, als auch der hohen Mächte, welche jene aufrechts zu erhalten verbunden sind. Französisch nach dem Petersburger Original, nebst einer zugleich aus dem französischen und lateinischen petersburger Abdruck verfertigten deutschen Uebersetzung wiederum ausgelegt*, [s.l.: s. typogr.], 1766.

46 Quoted in J. Kurkowski, op. cit. p. 143.

[the Declaration of the Russian Court and the Letter of Panin are to be printed at Mr Mitzler's]. This description corresponds to a pamphlet published without mentioning the printer and entitled *Deklaracya Nayiaś. Imperatorowey IMci caley Rossyi, Nay. Krolowi JMci y Rzeczy-Pospolitey Polskiew uczyniona*, containing also the co-published *List JMci Pana Panina do Xcia IMci Repnina*.⁴⁷ The Declaration was signed on 26 March, so Wessel's letter of 3 April may have been about a newly printed document. Based on the embellishments, Mitzler's printing of *Deklaracya* can be considered highly probable.⁴⁸

The Treaty of Warsaw restored almost full religious equality and opened up prospects for evangelicals to operate and develop more freely. Although the partition parliament abolished some provisions of the treaty in 1775, the political restrictions did not inhibit the religious life of the churches.⁴⁹ In the 1770s, Mitzler felt that the situation of the dissidents had clearly improved.⁵⁰ He was already printing them openly, although with the usual caution, he decided only on non-controversial titles: a speech of thanksgiving for the king's rescue from kidnapping⁵¹ and commemorative poetry after the death of the Rev. Jan Jakob Scheidemantel (1735–1777).⁵²

Michał Gröll (1722–1798), the second Lutheran printer in Warsaw, started his business under different circumstances from Wawrzyniec Mitzler. From his arrival in the capital in 1759, he enjoyed the court's patronage; his patrons included Minister Henryk Brühl and Crown Marshal Jerzy Mniszech. In favourable circumstances, Gröll opened a bookshop at the royal castle and ran

47 Parallel title of the French text: *Declaration de la part de Sa Majesté l'Imperatrice de toutes les Russies à Sa Majesté le Roi & à la Republique de Pologne. Lettre de Monsieur de Panin au Prince Replin*. [Warszawa: W. Mitzler, 1767].

48 The strip with floral motifs placed above the heading title appears in Mitzler's prints, e.g. *Historiarum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae scriptorum collectio magna*, Vol. 1, Varsaviae: W. Mitzler, 1761, p. 1; S. Sokolowski, *Peregrinus sive laesae virtutis quaerela*, Varsaviae: W. Mitzler, 1759, p. 1; *Leges Instituti Litterarii Varsaviensis coepti anno MDCCCLVI mense Ianuario*, Varsaviae: W. Mitzler, 1756, k. [1] v.; *Opisanie krotkie niektorych interesow wewnetrznych Rzeczypospolitey Polskiej w roku 1762 traktowanych*, Warszawa: W. Mitzler, 1764, p. 1. The eagle vignette below the text was used in: *Historiarum Poloniae*, Vol. 4, Varsaviae: W. Mitzler, 1776, p. VIII; S. Muratowicz, *Relacya Sefera Muratowicza obywatela warszawskiego od Zygmunta III krola Polskiego dla sprawowania rzeczy wyslanego do Persyi w roku 1602*, W Warszawie: w Drukarni J. K. Mci y Rzpłtey Mitzlerowskiej, [before 12 XI] 1777, p. 5.

49 W. Krasieński, *Zarys dziejów Powstania i upadku Reformacji w Polsce*, Vol. 2, Warszawa 1905, pp. 108–109.

50 M. Klimowicz, op. cit. p. 305.

51 J. J. Scheidemantel, *Heilige Rede am verordneten Dankfeste wegen der wunderbaren Errettung Sr. Majestät des Königs von Polen gehalten im evangelischen Bethause zu Warschau am 24. Trinit. Sonntag den 10. Nov. 1771*, Warschau: W. Mitzler, [1771].

52 *Bey dem Absterben des Herrn Pastor Scheidemantels Königlich Dänischen Gesandtschafts Predigers in Warschau den 6ten Februarii 1777*, Warschau: W. Mitzler, [1777].

a publishing business, commissioning books to printing houses in Warsaw, Leipzig and Dresden.⁵³ He opened his own publishing house in Warsaw in 1778. That same year, he was elected president of the Warsaw Lutheran parish church college.⁵⁴ His intensive involvement in the church's life was also manifested in his growing publishing activities as a printer. In 1778, a sermon by Gottlieb Ringeltaube (1732–1824),⁵⁵ delivered on the occasion of the laying of the foundation stone of the Warsaw Lutheran Church,⁵⁶ was published under Gröll's presses, followed three years later by sermons on the occasion of the consecration of the completed temple.⁵⁷ Their authors were G. Ringeltaube and Frederick Cerulli, from 1777 the second pastor of the Warsaw parish and rector of the school.⁵⁸ Religious occasional prints became a permanent part of the publishing repertoire of the publishing house. These included funeral eulogies⁵⁹ and prayers.⁶⁰ M. Gröll also printed such publications for Lutherans

53 Probably published in Dresden was a eulogy given at the funeral of Joanna Zofia, first wife of Michael Gröll, who was laid to rest in the Evangelical cemetery in Leszno. The place of printing is indicated by a vignette signed by Michael Keyl working in Dresden at the time. *Trauerrede zum rühmlichen Andenken der in Gott seelig verschiedenen weiland Frau Johanna Sophia geb. Schüller des S. T. Herrn Michael Gröll Königl. Poln. und Churfürstl. Sächsischen Hof-Commissarii und Hof-Buchhändlers zu Warschau herzlich lieb gewesenenen Eheliebste, welche auf dem Kirchhofe des evangelischen Gemeine auf der Lesche am Tage ihres Begräbnisses den 28. Aprilis 1776 von einer zahlreichen Versammlung ist gehalten worden. Als ein Ehrendenkmal vom ihren hinterlassene Mann zum Druck befördert*, Warschau [i.e. Dresden?], 1776. See H. Mieczkowska, op. cit., p. 85.

54 J. Szturc, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI–XX wieku*, Bielsko-Biała 1998, p. 107.

55 Z. Nowak, *Ringeltaube Gotlieb, Polski Słownik Biograficzny*, Vol. 31, Wrocław 1988–1989, pp. 300–301.

56 G. Ringeltaube, *Rede bey Legung des Grundsteins zu der ersten Evangelischen Kirche in Warschau, den 4. May 1778 gehalten*, Warschau: M. Gröll, Dresden: bey ebendemselben, [1778].

57 G. Ringeltaube, *Die Christen der eigentliche Tempel Gottes. Einweyhungs-Predigt der neuen evangelischen Kirche zu Warschau U. A. C. ara Sonntage nach Weinachten im Jahr Christi 1781 den 30 December gehalten von Gotlieb Ringeltaube Senior vom geistlichen Stande in Kleinpolen und Masuren, Consistorialrath und Pastor zu Warschau. Auf Verlangen zum Andenken in den Druck gegeben*, Warschau; gedruckt mit Gröllischen Schriften, 1782; F. Cerulli, *Pastoris der evangelischen Gemeine zu Warschau und Consistorialraths*, Warschau: M. Gröll, 1782.

58 M. Kuc-Czerep, op. cit. p. 223.

59 K. L. Hemmrich, *Leichen-Rede bei dem Sarge des weyland Wohlgeboren Herrn Herrn Peter Tepper gewesenenen Banquiers und General-Senioris des Bürgerstandes beyder Evangelischen Confessionen in Kleinpolen und Masuren gehalten am 11ten May 1790*, Warschau: gedruckt bey Michael Gröll königlichen Hofbuchhändler, [1790]; J. Ch. Arnold, *Denkmal dem um die evangelische Gemeine zu Warschau Wohlverdienten Herrn Johann Samuel Giering von seinen Mitgefährten der kirchlichen Laufbahn gesetzt*, Warschau: M. Gröll, 1790.

60 *Gebeth bey der Einweihung der Ewangelischen Kirche in Warschau*, Warschau: gedruckt in der Königlichen und der Republik privil. Grolischen Buchdruckerey, 1781.

outside the capital.⁶¹ He also published a fundamental collection of laws for Polish dissenters compiled by Daniel Ernest Jabłoński.⁶² Previous editions were published outside the country in Berlin, Königsberg and Stargard or as typographical anonyms.⁶³ The fact that in the 1890s it was possible to openly print *Prawa i wolności* by the Warsaw publishing house indicates the scale of the changes that took place in the freedom of printing in the Stanislaus era. The publishing profile of M. Gröll's publishing house became similar to the repertoire of evangelical publishing houses in Royal Prussia and Greater Poland.⁶⁴

Under favourable conditions, Evangelicals proceeded to renew their church structures.⁶⁵ The renewed unification tendencies led to the union of the Mazovian Evangelicals of both confessions with the Unity of Małopolska. It was signed on 2 May 1777 at a synod in Sielce near Staszów. The third canon of the act included a regulation rejected at the synod in Leszno, which remained under the nobility's control: "Te zaś votum decisivum na synodzie miejsce mieć ma [...]. Na tedy rycerskiego stanu jedno, duchownego takż jedno i cywilnego stanu jedno votum przez większość: to jest dwa vota decydować powinny"⁶⁶ [These votum decisivum at the synod are to take place [...]. There shall be one vote for the knightly state, one for the clergy, and one for the civilian state by the majority: two votes should decide]. The seventh canon established the

61 A. Głowacki, *Mowa do ludu chrześcijańskiego Augspurskiej Konfessyi przy zakładaniu kamienia pod ołtarz nowego kościoła w Lublinie dnia 1 października roku 1787 miana*, Warszawa: M. Gröll, 1788; E. G. Hoffmann, *Einweihungs-Rede des Evangelisch-Lutherischen Gottesackers in Jaroslaw den 13ten des Augustmonaths 1780 vor einen ansehnlichen und zahlreichen Versammlung gehalten*, Warschau: M. Gröll, [1780]; J. J. Nicolai, *Antritts-Predigt bey der Evangelischen Gemeinde U. A. C. zu Wilna über das ordentliche Sonntags-Evangelium am 17ten Sonntage nach Trinitatis 1791*, Warschau: M. Gröll, 1792; I. F. Nicolai, *Predigt bey feyerlich begangenem Krönungs-Feste Ihro Königlichen Majestät Stanislaus Augustus König von Polen, Grossherzog von Littauen, Reussen, Preussen, Masovien, Samogitien u. s. w. s. w. unsers allernädigsten Königs und Herrn, gehalten über das Ewangelium am ersten Sonntage der Adwents 1779 von Pastor beyder Gemeine des ungeänderten Augsburschen Glaubens-Bekennnisses in Wilna*, Warschau: gedruckt in der königlichen und der Republik privilegirten Gröllischen Buchdruckerey, 1780.

62 D. E. Jabłoński, *Prawa i wolności dyssydentom w nabożeństwie chrześcijańskim w Koronie Polskiej i w W. X. Litewski służące*, Warszawa: M. Gröll, 1791.

63 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, Vol. XVIII, Kraków 1901, p. 36; Vol. XXV, Kraków 1913, p. 216.

64 W. Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich Ziem Zachodnich i północnych 1530–1939*, Warszawa 1966; M. Szymańska-Jasińska, *Uzupełnienie do „Bibliografii polskich druków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530–1939”*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1997, No. 2, pp. 271–285; K. Szymańska, *Drukarnie Presserów w Lesznie w XVIII wieku*, Leszno 2008, pp. 80–81; J. Sekulski, *Bibliografia druków elbląskich 1558–1772*, Warszawa 1988, pp. 17–19.

65 W. Filipczak, *Protestanci w Rzeczypospolitej 1777–1786 – między unią sielecką a konfliktami (zarys problematyki)*, „Studia Historyczne” 2019, Vol. 62, Iss. 1, p. 80.

66 *Act of union of Protestant churches of both denominations in the Duchy of Mazovia...*, p. 6.

senior of the lay state. However, as it was acknowledged, “dotąd w kościołach naszych protestanckich tej nie było praktyki” [this practice has not yet existed in our Protestant churches]. Piotr Teper of Warsaw assumed the newly created position.⁶⁷ The capital was designated as the place of residence for him and every subsequent *lay* senior.⁶⁸ The Union thus raised the status of the bourgeois state in the leadership of the Church. This expressed the developing bourgeois aspirations, an important centre of which was the Warsaw Church College, with Michael Gröll as president.⁶⁹ A similar conflict also occurred in the Reformed Evangelicals’ environment in Leszno and Poznań. In addition to the increase in numbers and wealth of the bourgeoisie, the weakening of the position of the noble leadership was also due to the shrinking of this group of Evangelicals due to conversion to Catholicism.⁷⁰

The Union was met with reluctance by the nobility of Greater Poland, not intending to allow a change in *the status quo*.⁷¹ Its leader, August Stanisław Goltz (?–after 1788), did not recognise democratisation and equality in ecclesiastical rule, favouring the rule of the wealthy nobility, whose elite he represented. He therefore accepted the provisions of the Sielec union critically, seeing in them a desire to make the bourgeoisie equal to the nobility.⁷² Two years earlier, at the first general synod held in Leszno since the restoration of equal rights, the Warsaw bourgeoisie had unsuccessfully called for, among other things, the introduction of separate sessions for the nobility and the bourgeoisie, which would then jointly agree synodal resolutions, the establishment of a general consistory in Warsaw, and the chairmanship by the Warsaw parish of other municipal parishes in the country.⁷³ When their demands were not accepted, they took independent action, which led to the conclusion of the union mentioned above with the Unity of Małopolska. The conflict also fuelled Goltz’s scepticism towards the Evangelical-Reformed Church. The Sielec union also aroused resentment among some Warsaw Lutherans, who saw it as a threat to the purity of the faith.⁷⁴

67 Ibid, pp. 8–10.

68 Ibid, p. 12.

69 M. Kuc-Czerep, op. cit. pp. 321–322.

70 W. Kriegseisen, *Dysydenci i dyzunicy w Rzeczypospolitej epoki stanisławowskiej*, [in:] *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, ed. by A. Sołtys, Z. Zielińska, Warszawa 2011, pp. 54–55.

71 W. Kriegseisen, *Zbór kalwiński w Sielcu koło Staszowa*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”. 1990, Vol. 35, p. 166.

72 M. Kuc-Czerep, op. cit. p. 335; J. Szturc, op. cit. p. 97; W. Filipczak, op. cit., p. 83; W. Konopczyński, *Goltz August Stanisław*, [in:] *Polski Słownik Biograficzny*, Vol. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959–1960, pp. 232–234.

73 M. Kuc-Czerep, op. cit. pp. 323–326.

74 W. Smoleński, op. cit. p. 45.

Gröll was involved in the ongoing events not only as president of the college but also as a publisher and printer. In 1777, not yet having his printing press, he organised the publication of the Act of Sielec Union by the means he used in his usual publishing activities – he paid for printing in Dresden and Leipzig.⁷⁵ The text of the act of union was published equally in Polish and German, the language used by the Evangelical burghers in the capital.

The party of S. A. Goltz was not content with rejecting the demands of the Warsaw bourgeoisie and proceeded to strengthen the ecclesiastical *status quo* by giving it a new legal framework. The Węgrów synod held in 1780 adopted a codification of ecclesiastical law (the Book of Ecclesiastical Laws) drawn up at the request of S. A. Goltz by the Jena law professor Heinrich Gottfried Scheidemantl (1739–1787).⁷⁶ The synod decided that after a three-month revision, „w czasie sześciu tygodni we wszystkich konsystorzach i we wszystkich zgromadzeniach N. A. Konf. Korony Polskiej, do najściślejszej eksekucji to prawo przyprowadzone było” (kanon V)⁷⁷ [during a period of six weeks in all consistories and in all congregations of the N. A. Conf. of the Polish Crown, this law should be brought to the strictest execution (Canon V)]. Laws created under the supervision of S. A. Goltz, who was opposed to increasing the prerogatives of the bourgeoisie in church leadership, as well as sceptical of rapprochement with Reformed Evangelicals, became a moot point with some Warsaw Lutherans, representing the growing aspirations of the bourgeoisie and Union aspirations. The resolutions of the synod held under the direction of S. A. Goltz contained more inflammatory points. One such was the decision concerning the order of services, deciding that the Saxon agenda “we wszystkich kościołach N[ieodmi- ennej] A[ugsburskiej] Konf[essji] [...] odtąd wprowadzona była (kanon IX)”⁷⁸ [in all the churches of the A[ugsburg] Conf[ession] [...] should henceforth be introduced (canon IX)]. Different from the actions of some Warsaw Lutherans was also the decision of the synod to use Martin Luther’s *Mały Katechizm* in pastoral ministry – “potrzeba, aby mały katechizm Lutera, jak dotąd, tak w czas przyszły zachowany (kanon IX)”⁷⁹ [the need that Luther’s Small Catechism, as hitherto, so in the future time kept (canon IX)]. Indeed, in the Warsaw parish, the

75 *Akt unii kościołów protestanckich obojga wyznania w Księstwie Mazowieckim będących z kościołami Prowincji Małopolskiej*, Dresden und Leipzig: [S. typogr., 1777].

76 M. Kuc-Czerep, op. cit. p. 328.

77 *Ustawy Synodu Generalnego w zebraniu trzech Prowincyi Królestwa Polskiego obojga wyznania ewangelickiego przez delegatów w Węgrowie dnia 28 miesiąca sierpnia rozpoczętego, a dnia 8 miesiąca września roku 1780 załimitowanego*, W Warszawie: w Drukarni P. Dufour, [after 27 IX 1782], p. 39.

78 Ibid, p. 43.

79 Ibid, p. 45.

church college introduced a new liturgical order in place of the Saxon agenda and replaced the Small Catechism with the Lübeck Catechism.⁸⁰ The book is named after Lübeck, where the first edition of Martin Luther's *Catechism* was published, edited by Andreas Johann Cramer (1723–1788). For the needs of the Warsaw parish, the catechism was printed in Gröll's Publishing House.⁸¹

The Synod of Węgrów also made a significant decision in the printing field, adopting a project to set up a printing house whose task would be publishing catechisms, prayer books and canciones. Poznań or Wschowa, cities under the jurisdiction of the Jednota Wielkopolska, were chosen as the location for the venture. Other publishing houses would only be allowed to publish these books by way of exception: "should the consistory of the N. A. Konf. grant the freedom to print what small books in other printing houses in times of any evangelical need" (canon XI).⁸² In the omission of M. Gröll, who was active in the capital, one can see a manifestation of the growing conflict between the president of the Warsaw church college and the leaders of Unity of Wielkopolska. Significantly, the laws of the synod in Węgrów were given to the Warsaw publishing house of the Catholic Peter Dufour (1730–1797), with the significant omission of the Lutheran Gröll. On other occasions, the Goltz party did not use the printing house of its opponent either. The publication of the draft church law was commissioned to the printing house of Jan Bogumił in Wschowa, which published evangelical books.⁸³ The German-language version of the draft was published without indicating the printing house.⁸⁴

The final version of the Book of Ecclesiastical Laws adopted by the synod ensured the nobility a dominant position in the Church, among other things, by

80 M. Kuc-Czerep, op. cit. p. 336.

81 D. M. *Lutheri Catechismus in einer ausführlichen Auslegung erklärt von einem ehrwürdigen Ministerio zu Lübeck, auf Verlangen der evangelischen Warschauer Gemeinde zum Unterricht der Jugend, welche zum Abendmahl vorbereitet werden soll, abgedruckt*, Warschau: gedruckt in der Königlich und der Republik privilegierten Gröllischen Buchdruckerei, 1779. See H. Mieczkowska, op. cit. pp. 77–78.

82 *Ustawy Synodu Generalnego w zebraniu trzech Prowincyi Krolestwa Polskiego oboya wyznania ewangelickiego przez delegatow w Węgrowie dnia 28 miesiąca sierpnia rozpoczętego, a dnia 8 miesiąca września roku 1780 zaimitowanego*, W Warszawie: w Drukarni P. Dufour, [after 27 IX 1782], pp. 51–52.

83 H. G. Scheidemantel, *Projekt do praw kościelnych oboiey Konfessyi Dissidentskiej Ewangelii*, Wschow: Druk. Heboldowska, 1780. *Drukarze dawnej Polski*, Vol. 3, Part 1, *Wielkopolska*, ed. by A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław 1977, pp. 81–83. In Poznań a Latin translation of the Book of Ecclesiastical Laws appeared twenty years after the synod in Węgrów, printed by Simon Weber, K. Estreicher, *Bibliografia polska*, Vol. XVI, Kraków 1898, p. 365.

84 H. G. Scheidemantel, *Entwurf zum allgemeinen Kirchen-Recht Beyder Evangelischen Confessionen in Pohlen und Lithauen, die Kirchen-Verfassung, gute Ordnung und Policey betreffend*, [S.l.: s. typogr.], 1780.

guaranteeing the occupation of the highest positions (director of the provincial synod and provincial seniors general).⁸⁵ After the adoption of the final text, its “tłumaczenie i drukowanie przez J.W. generała lieutenanta Goltza i godnego starca seniora cywilnego augszp. konfessi Jmci p. Piotra Teppera do skutku przyszło”⁸⁶ [translation and printing by His Mighty lieutenant general Goltz and the worthy senior civil Evangelical Augsburg Confession Mr Peter Tepper took place]. As late as 1780, the German edition was published in Warsaw by Piotr Dufour.⁸⁷ A year later, the same typographer printed a Polish translation.⁸⁸ On the other hand, in the book containing the French version, the publisher’s address stated only *Varsovie 1781*.⁸⁹

M. Gröll’s opposition to the direction of S. A. Goltz explains his omission from printing the *Prawo powszechne* and placing the book under the presses of P. Dufour. Like M. Gröll, he was one of Warsaw’s leading printers, so he ensured that the revised canons were published at a high typographical level.⁹⁰ S.A. Goltz’s party continued his cooperation with P. Dufour’s printing house, entrusting it with the publication of the resolutions of the synod of Węgrów the following year.⁹¹ This printer was also commissioned to print Gotlieb Ringeltaube’s sermon, which was delivered on the occasion of a settlement between the feuding Lutherans of the Warsaw parish.⁹² However, before the reconciliation took place, the dispute went through many more clashes between the Church College and the party led by the leader of the Unity of Wielkopolska.

In 1781, another synod of the Sielec union was held. The resolutions passed during it were published with an interesting publishing address: *W Drukarni*

85 M. Kuc-Czerep, op. cit., p. 329.

86 Ch. G. Friese, *Uwiedomienie bezstronne publicznymi dowodami o sporach, które trwały ad 4 Junii a. c. między niektórymi Congregeniami Augszpurgskiey nieodmienney Konfessyi, tak w Krolestwie Polskim, jak też w Wielkim Xięstwie Litewskim, z którego wyraźnie poznać istotą tych różniców, y bezprawia ztąd wynikających, jak i też zaszóle między dwiema Ewangelickimi Konfessyami konfessyami*, Warszawa: [s. typogr.], 1783, p. 24.

87 *Allgemeines Kirchen-Recht bey der Evangelischen Confessionen in Pohlen und Lithauen, die Kirchen-Verfassung, gute Ordnung, Policy und rechtliche Thätigkeit der Consistorien betreffend*, Warschau: P. Dufour, 1780.

88 *Prawo powszechne duchowne oboiey konfessyi ewangelickiey dyssydentow w Polsce*, Warszawa: P. Dufour, 1781.

89 *Code de droit ecclesiastique des dissidents des deux confessions évangeliques en Pologne et en Lithuanie*, Varsovie: [s. typogr.], 1781.

90 J. Szczepaniec, op. cit., p. 11.

91 *Ustawy synodu generalnego w zebraniu trzech prowincyjcy Krolestwa Polskiego oboya wyznania ewangelickiego przez delegatów w Węgrowie dnia 28 miesiąca sierpnia rozpoczętego, a dnia 8 miesiąca września roku 1780 zalimitowanego*, Warszawa: P. Dufour, [1782].

92 W. Filipczak, op. cit., p. 93; G. Ringeltaube, *Predigt am Fest Mariä Reinigung bey der Allerhöchst anbefohlenen Publikation der Aussöhnung der Evangelischen Gemeine U. A. C. zu Warschau*, [Warschau]: P. Dufour [after 2 II 1783].

*Unii Obojga Wyznania Ewangelickiego w Małey-Polszcze i Xięstwie Mazowieckim*⁹³ [In the Union of Both Evangelical Confessions in Małopolska and the Duchy of Mazovia Printing House]. Typography with such a name does not appear in any other known printing. The typefaces and ornaments used to print the *Akta i uchwały synodu* correspond to those of Gröll's publishing house.⁹⁴ This typographical provenance of the print is also indicated by the fact that it was sold in M. Gröll's bookshop in Marywil.⁹⁵ Further research is required to answer whether the name *Union Printing House* is a trace of an attempt to organise a Warsaw church printing house. M. Gröll made no secret of his support for the Sielec union, making it doubtful that he concealed his involvement in its activities behind the mask of a false publishing address.

Meanwhile, the opponents of the Church College gained the support of the Russian ambassador Otto Magnus von Stackelberg, who ordered Alexander von Unrug, one of the leaders of the Protestant nobility, to intervene. The latter, in turn, set up an ad hoc court before which he summoned Rev. F. Cerulli. He then organised a Mazovian provincial synod in Warsaw, where the nobility had a casting vote and most of the parish members were excluded. In the absence of agreement, the church's elders abandoned the synod.⁹⁶ However, the synod continued its works, recommending that the Warsaw parish adopt the Book of Ecclesiastical Laws and establish a separate Lutheran consistory in Warsaw, a breach of the Sielec union.⁹⁷

At the Węgrów synod held in 1782, further measures were taken to break the resistance of the Church College. Its members were dismissed from their offices, its president, M. Gröll, was deprived of the right to hold ecclesiastical posts for life, and the Ordinance of the Church of 1778 was annulled. The punished considered the repression unlawful, appealed to the King and the Permanent Council, and the nobility did the same.⁹⁸

Both sides in the conflict decided to fight with some polemical publications.

93 *Akta i uchwały synodu wspólnego prowincjicyi mało-polskiej z Xięstwo Mazowieckim obiey konfessyi, w Sielcu d. 14, 15, 16, 17, 18 Junii 1781*, [Warszawa]: Unia Obojga Wyznania Printing House, [1781].

94 Identification of typographic materials after the Catalogue of the Library of the Institute of Literary Research of the Polish Academy of Sciences. <http://195.187.71.10/ipac20/ipac.jsp?profile=iblp&ri=&index=BOCLC&term=xx005679152> (17.05.2024).

95 *Książka polska w ogłoszenia prasowych XVIII wieku. Źródła*, Vol. 1, „Gazeta Warszawska” 1774–1785, Part 2 elab. by S. Grzeszczuk, D. Hombek, ed. by Z. Goliński, Wrocław 1992, item 1672; *Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. Źródła*, Vol. 6, *Czasopisma i efemeryczne gazety warszawskie 1753–1794*, elab. by D. Hombek, Kraków 2016, item 11299.

96 M. Kuc-Czerep, op. cit., pp. 338–339.

97 Ibid, pp. 341–342.

98 Ibid, p. 345.

Goltz's supporters wrote of their adversaries that "hardemi nasyceni myślami rozsiewali pisane i drukowane fałsze"⁹⁹ [saturated with impertinent thoughts, they spread written and printed falsehoods]. M. Gröll openly printed a pamphlet by the general's anonymous antagonists.¹⁰⁰ Another work by partisans of the church college was published without mentioning the author and with a fictitious place of publication, Węgrów, where no publishing house existed at the time.¹⁰¹ In fact, the book was published in Wrocław.¹⁰² A polemical text by Gotlieb Ringeltaube and Friedrich Kaufmann entitled *Contra Manifesto* was published without mentioning the printing house.¹⁰³

On the side of the opponents of the college and the Sicilian union, the most important publication was *Uwiedomienie bezstronne* (*Unpartheyische Nachricht*).¹⁰⁴ The authorship of the anonymous pamphlet is attributed to court councillor Christian Gotlieb von Fries (1717–1795) and his son Christian Wilhelm (c. 1741–after 1802) of the Warsaw Lutheran parish.¹⁰⁵ The former was among the commissioners compiling a Book of Ecclesiastical Laws, which he defended in the *Uwiedomienie*. The booklet gained the favour of the King, who ordered it to be translated into Polish and paid for the printing to be distributed among the Lutherans of the capital.¹⁰⁶ The publication included the city and year of printing, and carried the information about royal patronage: "Za najwyższym a wyraźnym rozkazem i nakładem dla powszechniej wiadomości do druku podane" [By the highest and expressed order and circulation for general information to be printed]. The content was a compilation of the main objections to the actions of the church college: "Wygotowali samowładne i arbitralne przepisy względem Służby Bożej i ss. Sakramentów, ci sami nakazali kary i nagrody, ogłosili się sędziami w rzeczach kościelnych i tę władzę

99 Ch. G. Fries, op. cit., p. 38.

100 *Von der Kirchenverwaltungs der Evangelischen Gemeine Augspurgischer Confession in Warschau von 1778 bis 1782*, Warschau: gedruckt in der Königlichen und der Republik privilegirten Groellischen Buchdruckerey, 1783. Anonymous print, attributed by Estreicher to Karol Ludwik Kortum (1749–1808). K. Estreicher, *Bibliografia polska*, Vol. XX, Kraków 1905, pp. 107–108.

101 *Ausführliche Geschichte der Uneinigkeiten welche seit einigen Jahren in der Warschawischen Evangelischen Gemeine der unveränderten Augspurgischen Confession geherrscht haben*, Wengrow, [i. e. Wrocław: W.B. Korn], 1783. See A. Mendykowa, *Książka polska we Wrocławiu w XVIII wieku*, Wrocław 1975, p. 473.

102 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, Vol. XVII, Kraków 1899, p. 120 (s.v. *Geschichte*). Also in Wrocław, published by W. B. Korn, was another text by Kaufmann, *Note von dem Herrn Obrist-Lieutenant Kauffmann, königl. Gevollmächtigten aus der Generalsynode c Beantwortet von Christiano Publicola*, [Wrocław, circulated by W. B. Korn], 1783. A Mendykowa, op. cit., p. 477.

103 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, Vol. XXVI, Kraków 1915, p. 306.

104 Ch. G. Fries, op. cit.

105 J. Szturc, op. cit., pp. 77–78.

106 M. Kuc-Czerep, op. cit., p. 350.

sądową sobie przywłaszczoną przenieśli nad tę, którą traktaty i prawa krajowe dla rządu zgromadzeniami dysydenckimi wyznaczyły. Ażeby zaś mieli wsparcie w wykonaniu dawno ułożonego zamysłu panowania złączyli się A. 1777 z szlachtą dyssydencką małopolską, między któremi największa część reformowanej konfessyi się znajduje”¹⁰⁷ [They have prepared self-authoritative and arbitrary regulations with regard to the Divine Service and the Sacraments, they have prescribed punishments and rewards, they have proclaimed themselves judges in ecclesiastical matters, and they have transferred this judicial power appropriated to themselves over that which the treaties and national laws have designated for the governance of dissident congregations. And so that they might be supported in executing their long-established rule plan, they united in 1777 with the dissident nobility of Małopolska, among whom the largest part of the Reformed confession is to be found]. The book, enmeshed in the fast-moving conflict between Warsaw Lutherans, probably came from one of the Warsaw typographers

In contrast, Goltz’s opponents published a critical discussion of the Book of Ecclesiastical Laws. They described Scheidemantl’s work as written “przeciwko prawdziwej postawie Kościoła od Jezusa ustanowionego i przeciw dziejom kościelnym”¹⁰⁸ [against the true attitude of the Church from Jesus established and against ecclesiastical history]. In addition to a polemic against Scheidemantl, the work also contains a theoretical justification for allowing the bourgeoisie into the decision-making process with clear democratic tone: “Kościół jest także *Collegium*, czyli kollegialna społeczność. Co się w tym społeczeństwie porządnie przez większość głosów całego pospólstwa [...] ustanowi, to się staje dekretem całego Kościoła”¹⁰⁹ [The church is also a *Collegium*, or a collegial society. What is decently established in this society by a majority vote of the whole common people [...] becomes the decree of the whole Church]. The title page only gives the year 1782, but the inclusion of the book in M. Gröll’s bookseller’s catalogue allows us to assume that the printing was done in his publishing house.¹¹⁰

The Supreme Council, approached by the quarrelling Evangelicals, appointed a commission to settle the dispute. The agreement reached by the commissioners was adopted on 29 January 1783. According to it, new elections

107 Ch. G. Friese, op. cit. p. 18.

108 *Krótkie na Piśmie świętym i rozumie gruntujące się uwagi, nad powszechnym prawem kościelnym w Węgrowie ułożonym dla ewangelików obojga wyznań w Polsce i Litwie znajdujących się*, [Warszawa: Michał Gröll], 1782, p. 3.

109 Ibid, pp. 22–23.

110 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, ed. by S. Estreicher, Vol. XXXII, Kraków 1938, pp. 110–111.

to the church college were ordered, the Saxon agenda was reinstated, and the Saxon union was declared incompatible with the treaties of 1768 and 1775.¹¹¹ On 20 February 1783, the king signed a rescript ordering compliance with the agreement of 29 January and appointed commissioners to oversee the implementation of the settlement. The monarch also ordered the protection of the good name of the participants in the conflict.¹¹² Further opposition led to the college's accusation of treason. Gröll was fined for printing the college's manifesto. The consistory court sentenced the college members to a fine, while the president was sentenced to two weeks in the tower. This time, the college complied with the sentence.¹¹³

The enforced consent did not prove to be permanent. On 22 October 1785, representatives of Lutherans from Warsaw, Węgrów, Nowy Dwór and Gołdźonów lodged a protest with the Warsaw Land Registry against the unlawful participation of S. A. Goltz in the synod of the Unity of Malopolska and the Mazovian Lutherans. The oblation act was then published in print.¹¹⁴ Soon, the Lutheran burghers turned to the King and the Permanent Council with a complaint against the pastors and nobles of their denomination, accusing them of extending the judicial powers of the synod and consistory, contrary to the 1768 treaty. Severe criticism was levelled at S. A. Goltz for the fact that "wzgardę stanu miejskiego najbardziej [...] okazuje"¹¹⁵ [the contempt of the burghers is most [...] shown]. Nor was the codification of the church rules, which was developed under the general's authority, spared: "Napisala część szczupła stanu rycerskiego prawo kościelne ewangelickie, a quo casu, prawom kardynalnym tego narodu przeciwne, novum statum i statu reipublicae stanowiące, w drukarni Dufoura w Warszawie w roku 1782 wydrukowane"¹¹⁶ [Wrote by a small part of the knightly state an evangelical church law, *a quo casu*, to the cardinal laws of this nation opposed, *novum statum* and *statu reipublicae* constituting, in Dufour's printing house in Warsaw in the year 1782 printed]. M. Gröll's signature also appears among the signatories.

111 M. Kuc-Czerep, op. cit., pp. 349–350.

112 *Certiores vos reddimus, quod omnia quae hucusque acta et petacta sunt nomini, bonae famae, nec fidei publicae veftrae in Regno et extra et extra Regnum utrumque parti minime praejudicare debere nec posse*. Quoted after: A. F. Büsching, *Neueste Geschichte der Evangelischen beyder Confessionen im Königreich Polen und Grossherzogthum Litauen, von 1768 bis 1783, nebst der besondern Geschichte der evangelischlutherischen Gemeinde zu Warschau*, Th. 3, Halle, bey sel. Joh. Jac. Curts Witwe, 1787, p. 230.

113 M. Kuc-Czerep, op. cit., p. 351.

114 *Ad officium actaque praesentia castrensis capitani. Varsaviensis personaliter venientes: Nobiles Adrianus Szatam*, [Warszawa: s. typogr., 1785].

115 *Four Evangelical Congregations Augustanae Confessionis*, [S.l.: s. n., 1785].

116 *Ibid.*, ch. C1 r.

The bourgeois memo was met with a critical response in print.¹¹⁷ In addition to the counter-argument, it contains a description of the dissemination of the bourgeois pamphlet: “W Warszawie odprawiali Jchmość Panowie Dissydenci wyznania Augszpurskiego w swoim kościele synod blisko dni 14 ciągnący się, przy kończącym się zgromadzeniu synodalnym to jest 27 8bra podali niektórzy mieszczanie teyże konfessy Najiaśnieyszemu Panu i Prześwieney Radzie Nieustaiącey Memoyrał drukowany, który ciężkie w sobie zawierał zażalenia przeciwko stanowi rycerskiemu teyże konfessyi, a gdy wiele exemplarzy tegoż Memoryału rozdano, dostał i mnie się jeden”¹¹⁸ [In Warsaw, Their Lordship the Dissidents of the Augsburg Confession held a synod in their church which lasted for nearly 14 days, and at the end of the synodal assembly, i.e. on the 27th of October, some of the bourgeoisie presented a printed memorandum to His Lordship and the Most Honourable Permanent Council, which contained heavy complaints against the knightly state of the same confession, and when many exemplars of this Memorandum were distributed, I also received one].

The great publishing boom accompanying the deliberations of the Four-Year Sejm also included publications concerning Evangelicals. In the *Usprawiedliwie dyssydentów mieszczan i rolników* [Justification of the dissidents of the burghers and farmers], addressed to the Sejm, the disputes of previous years returned, revealing that the conflict between the evangelical states had only been temporarily subdued, and that the previously raised claims had not lost their relevance. The author of the pamphlet painted the situation in a manner consistent with the polemics around the Sielec union: “Gmin od kilku familii szlacheckich przez przemoc bezprawnie uciśniony, przez konsystorze, senioraty i synody z Kościoła od obrad kościelnych konsystorskich i synodalnych rugowany [...] od uczestnictwa Traktatu 1768 odsunięty, w takowym to znajdując się losie ten stan uciśniony udaje się do najwyższej w kraju zwierzchności Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Stanów z przełożeniem ucisku swego a z prośbą o zasłone

117 *List obywatel Rzeczypospolitey do swoim sąsiada względem zaszyłych zażaleń od niektórych deputowanych zgromadzeń mieyskich wyznania augszpurskiego przeciwko szlachcie swojej konfessyi w Warszawie wydrukowanych y distranych na koniec mca października 1785*, [S.l.: s. n.], 1785.

List obywatela also appeared in German and French versions: *Lettre d'un gentilhomme de province, à un concitoyen, sur les plaintes formées par quelques députés des communautés burgeoises des dissidents contre la noblesse de leur confession*, Imprimées et distribuées à Varsovie sur la fin du mois d'Octobre 1785 [Warszawa: s. typogr., 1785]; *Brieff eines Herrn von Adel vom Lande an einen Mitbürger des Staats über die eingebrachten Klagen einiger evangelischen Deputirten der dissidentischen Stadt-Gemeinden, ugsburgischer Confession, wider den Adel ihrer Confession, so zu Warschau gedruckt und ausgetheilet orden am Ende des Monats Octobris 1785*. [Warszawa: s. typogr., 1785].

118 *List obywatela...*, p. 1.

od przemocy”¹¹⁹ [The commune from several noble families unlawfully oppressed by violence, by consistories, seniorates and synods from the Church from the ecclesiastical consistory and synodal deliberations [...] removed from participation in the Treaty of 1768, in such a fate finding itself this oppressed state goes to the highest authority in the country of the Most Excellent Republic of States with a postponement of its oppression and with a request for a cover from violence]. M. Gröll’s press published a speech by Jacek Jezierski, castellan of Łuków, which was favourable to Evangelicals.¹²⁰ It is likely that this typographer also published a commentary on the proposed resolutions concerning dissenters.¹²¹ The successful passing of the *Prawo o miastach* on 18 April 1791 was celebrated with a sermon by Carl Heinrich Schmid (1761–1813), openly printed by M. Gröll.¹²² The final outcome of the parliamentary deliberations for Lutherans and Reformed was the Dissenters’ Law passed on 21 May and printed by M. Gröll in a bilingual Polish-German edition.¹²³ In the shadow of the great political events, ordinary church life went on, for which M. Gröll published the church agenda.¹²⁴ In addition to the publishing layout, the typographer also influenced the content of the agenda as a member of the committee preparing it.¹²⁵

During the sessions of the Great Sejm, an important print for Evangelicals again appeared in the publishing house of Peter Dufour, who published the Sejm speech of Matthew Butrymowicz (1745–1814). This politician advocated equal taxation of pastors with Catholic clergy.¹²⁶ After the adoption of the Constitu-

119 *Usprawiedliwienie dyssydentów mieszczan i rolników w Królestwie Polskim, i w Wielkim Xięstwie Litewskim zasiadłych przeciwko stanowi szlacheckiemu i duchownemu dyssydenckiemu, synody konsystorze i seniorzy, to jest zwierzchność duchowną dyssydencką składającemu, i pod hasłem zwierzchności duchowney, stan mieyski i rolników dyssydentów uciemiężającemu Nayjaśnieyszey Rzeczypospolitey stanom na sejm roku 1788 zgromadzoným podane*, [Warszawa: M. Gröll], 1788, ch. 1 r.

120 J. Jezierski, *Przymowienie się do projektu dysydyntów*, Warszawa: M. Gröll, 1788.

121 *Uwagi nad projektem prawa kardynalnego przez prześwietną deputacyą o dyssydyntach napisanym*, [Warszawa: M. Gröll, 1789].

122 E. Rostworowski, *Religijność i polityka wyznaniowa Stanisława Augusta*, [in:] *Życie kulturalne i religijność w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, ed. by M. Drozdowski, Warszawa 1991, p. 17.

C. H. Schmid, *Kazanie z okoliczności powroconych mieszczanom praw, swobod i wolności w Polsce powiedziane w kościele warszawskim dyssydenckim*, Warszawa, M. Gröll, [1791].

123 *Ecclesiastical devices for dissenters of both confessions by the seyming states on. 21 month of May 1792 approved. – Kirchliche Einrichtung für die Dissidenten beyder Confessionen in Pohlen genehmigt von den Ständen des Reichtags den 21 Maj 1792*, Warschau: M. Gröll, [1792].

124 *Ordnung der kirchlichen Oekonomie der evangelischen Gemeine U. A. C. zu Warschau 1793*, Warschau : Gedruckt bey Michael Gröll, [post 25 IV 1793].

125 H. Mieczkowska, op. cit., p. 78.

126 M. Butrymowicz, *Voice d. 19 Junii 1789 miany*, Warszawa: P. Dufour, [1789].

tion of 3 May, Rev. Karol Henryk Schmied delivered a thanksgiving sermon published in the Warsaw Piarist printing house.¹²⁷ Age and health problems were already limiting M. Gröll's activities at this time.¹²⁸

The Warsaw printing houses of Wawrzyniec Mitzler de Kolof and Michal Gröll were bourgeois printing houses oriented towards profit-making publications while pursuing the cultural ambitions of their owners. Work on evangelical subjects was only a narrow strand in the wide-ranging activities of both printers. They also differed in character due to different circumstances. During the reign of Augustus III, Lawrence Mitzler de Kolof was careful to give his texts a tone that favoured religious tolerance and printed openly evangelical works almost to the end of his life, concealing the name of the printing house. In the Stanislaus era, M. Gröll openly published evangelical publications, including those involved in a conflict with a prominent figure, such as the leader of the Greater Poland Lutherans, General Stanislaus Augustus Goltz. In the confessional field, both printers acted following the general direction of their publishing enterprises. They worked guided by their convictions to influence the modernisation of culture, the state, and the situation of their confession through the printed word.

Bibliography

Printed sources

- Ad officium actaque praesentia castrensis capitani. Varsaviensia personaliter venientes nobiles Adrianus Szatam*, [Warsaw: s.typogr., 1785].
- Akt unii kościołów protestanckich obojga wyznania w Księstwie Mazowieckim będących z kościołami Prowincji Małopolskiej*, Dresden und Leipzig: [s. typogr., 1777].
- Akta i uchwały synodu wspólnego prowincyi mało-polskiej z Xięstwem Mazowieckim obojczy konfessyi, w Sielcu d. 14, 15, 16, 17, 18 Junii 1781*, [Warszawa]: Drukarnia Unii Obojga Wyznania, [1781].
- Allgemeines Kirchen-Recht bey der Evangelischen Confessionen in Pohlen und Litthauen, die Kirchen-Verfassung, gute Ordnung, Policey und rechtliche Thätigkeit der Consistorien betreffend*, Warschau: P. Dufour, 1780.
- Arnold J., *Denkmal dem um die evangelische Gemeinde zu Warschau Wohlverdienten Herrn Johann Samuel Giering von seinen Mitgefährten der kirchlichen Laufbahn gesetzt*, Warschau: M. Gröll, 1790.

127 K. H. Schmied, *Predigt zum dankbaren Andenken an die vom 3ten May vorigen Jahres festgesetzte Reichs-Constitution gehalten von Pastor der evangelischen Gemeinde U. A. C. zu Warschau*, Warschau: Gedruckt in Warschau bey den PP. Piarum Scholar., 1792.

128 H. Mieczkowska, op. cit., pp. 86–87.

- Ausführliche Geschichte der Uneinigkeiten welche seit einigen Jahren in der Warschaischen Evangelischen Gemeine der unveränderten Augspurgischen Confession geherrschet haben*, Wengrow, [i. e. Wrocław: W.B. Korn], 1783.
- Bey dem Absterben des Herrn Pastor Scheidemantels Königlich Dänischen Gesandtschafts Predigers in Warschau den 6ten Februarii 1777*, Warschau: W. Mitzler de Kolof, [1777].
- Brieff eines Herrn von Adel vom Lande an einen Mitbürger des Staats über die eingebrachten Klagen einiger evangelischen Deputirten der dissidentischen Stadt-Gemeinden, ugsburgischer Confession, wider den Adel ihrer Confession, so zu Warschau gedruckt und ausgetheilet orden am Ende des Monats Octobris 1785*, [Warsaw: s.typogr., 1785].
- Butrymowicz M., *Głos d. 19 Junii 1789 r. many*, Warszawa: P. Dufour, [1789].
- Büsching A. F., *Neueste Geschichte der Evangelischen beyder Confessionen im Königreich Polen und Grossherzogthum Litauen, von 1768 bis 1783, nebst der besondern Geschichte der evangelischlutherischen Gemeine zu Warschau*, Th. 3, Halle, bey sel. Joh. Jac. Curts Witwe, 1787.
- Cerulli F., *Pastoris der evangelischen Gemeine zu Warschau und Consistorialraths*, Warschau: M. Gröll, 1782.
- Code de droit ecclesiastique des dissidents des deux confessions évangeliques en Pologne et en Lithuanie*, Varsovie: [s. typogr.], 1781.
- Cztery zgromadzenia ewangelickie Augustanae Confessionis*, [S.l.: s. typogr., 1785].
- Darlegung der Gerechtsame sowol derer jetzt so genannten Dissidenten, als auch der hohen Mächte, welche jene aufrechts zu erhalten verbunden sind. Französisch nach dem Petersburger Original, nebst einer zugleich aus dem französischen und lateinischen petersburger Abdruck gefertigten teutschen Uebersetzung wiederum ausgelegt*, [s.l.: s. typogr.], 1766.
- Declaration de la part de Sa Majesté le Roi de la Grande Bretagne, faite par son Ministre Mrs. de Vroughthon à la Republique de Pologne, confederée à la Diète de 1766. – Deklaracya Nayiaśnieyszego Krola Jmci Angielskiego, przez Ministra Jegoż Jmci Pana Wroughthon zkonfederowaney Rzeczypospolitey Polskiey na Seymie roku 1766. uczyniona*, [s.l.: s. typogr., 1766].
- Deklaracya Nayiaś. Imperatorowey IMci caley Rosyyi, Nay. Krolowi JMci y Rzeczy-Pospolitey Polskiey uczyniona*, [Warszawa: W. Mitzler de Kolof, 1767].
- Deklaracya Nayiaśnieyszey Imperatorowey przez Xcia Repnina posła wielkiego do Nayiaśnieyszey Rzeczypospolitey Polskiey zkonfederowaney na seymie roku 1766 uczyniona. – Declaratio Suae Imperatoriae Majestatis totius Russiae nomine per oratorem suum extraordinarium et Plenipotentiarium, Celsissimum Principem Replin, confederatae Reipublicae Poloniae in Comitibus Anno 1766 facta*, [s.l.: s. typogr., 1766].
- Deklaracya Nayiaśnieyszego krola duńskiego przez St. Saphorin ministra do Nayiaśnieyszey Rzeczypospolitey zkonfederowaney na seymie roku 1766 uczyniona. – Declaration*

- de la Maj. le Roi de Danemarc, faite par son Ministre Mr. de St. Saphorin à la Republique de Pologne confederée à la diète de 1766*, [s.l.: s. typogr., 1766].
- Dowody gorliwości polskiej o wiarę świętą katolicką rzymską na sejmie walnym warszawskim okazane*, [s.l.: s. typogr., after 29 XI] 1766.
- Dukt dawny, oczywisty, prawdziwy, i prosty, prawy nieobiętnym ograniczony, wiekowość posiadzą stwierdzony nad okazanych świeżym i modnie granice, władzy duchowney i świeckiey albo contra obserwacya roku 1766 na obserwacyą roku 1765*, [S.l.: s. typogr.], 1766.
- Expositio iurium eorum, qui dissidentium nomine veniunt summariumque potestatum, quarum partes illorum tveri interest*, St. Petersburg: [Tipografiâ Imperatorskoj Akademii Nauk], 1766.
- Exposition des droits des Dissidents joints à ceux des Puissances intéressées à les maintenir*, St. Petersburg: [Tipografiâ Imperatorskoj Akademii Nauk], XII 1766.
- Friese, Ch. G., *Uwiedomienie bezstronne publicznej dowodami wspiearte o sporach, ktore trwały ad 4 Junii a. c. między niektóreoremi Congregeniami Augszpurskiey nieodmienney Konfessyi, tak w Krolestwie Polskim, jak też w Wielkim Xięstwie Litewskim, z ktorego wyraźnie poznać istotą tych różniców, y bezprawia ztąd wynikających, i jak też zaszone między dwiema Ewangelickimi Konfessyami rozróżnienia*, Warszawa: [s. typogr.], 1783.
- Gebeth bey der Einweihung der Ewangelischen Kirche in Warschau*, Warschau: gedruckt in der Koniglichen und der Republik privil. Grolischen Buchdruckerey, 1781.
- Głowacki A., *Mowa do ludu chrześcianskiego Augspurskiey Konfessyi przy zakładaniu kamienia pod oltarz nowego kosciola w Lublinie dnia 1 października roku 1787 miana*, Warszawa: M. Gröll, 1788.
- Granica między władzami sądowemi duchowną i świecką w obserwacyi okolo kompozycyi inter status wiznaczona*, [Warszawa: W. Mitzler de Kolof], 1765.
- Historiarum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae scriptorum collectio magna*, vol. 1, Varsaviae: W. Mitzler, 1761.
- Hoffmann E. G., *Einweihungs-Rede des Evangelisch-Lutherischen Gottesackers in Jaroslau den 13ten des Augustmonaths 1780 vor einen ansehnlichen und zahlreichen Versaamlung gehalten*, Warschau: M. Gröll, [1780].
- Jabłoński D. E., *Prawa i wolności dyssydentom w nabożeństwie chrześcianskim w Koronie Polskiej i w W. X. Litewski służące*, Warszawa: M. Gröll, 1791.
- Jezierski J., *Przymowienie się do projektu dysydentów*, Warszawa: M. Gröll, 1788.
- Uwagi nad projektem prawa kardynalnego przez prześwietną deputacyą o dyssydentach napisanym*, [Warszawa: M. Gröll, 1789].
- Kaufmann F., *Note von dem Herrn Obrist-Lieutenant Kauffmann, königl. Gevollmächtigten aus der Generalsynode c Beantwortet von Christiano Publicola*, [Wrocław, nakł. W.B. Korn], 1783.

- Krótkie na Piśmie świętym i rozumie gruntujące się uwagi, nad powszechnym prawem kościelnym w Węgrowie ułożonym dla ewangelików obojga wyznań w Polsce i Litwie znajdujących się*, [Warszawa: M. Gröll], 1782, p. 3.
- Lettre d'un gentilhomme de province, à un concitoyen, sur les plaintes formées par quelques députés des communautés burgeoises des dissidents contre la noblesse de leur confession, Imprimées et distribuées à Varsovie sur la fin du mois d'Octobre 1785* [Warsaw: s. typogr., 1785].
- Libellus supplex, Serenissimo ac Potentissimo Stanislao Augusto, Regni Poloniae et Illustrissimis Confoederatae Serenissimae Reipublicae Ordinibus in Solemnibus Comitibus anno 1766 humilime et reverenter exhibitus.* – Pokorna prozba, Najjaśniejszemu Stanisławowi Augustowi Królowi Polskiemu i Prześwietnym Najjaśniejszej zkonfederowanej Rzeczypospolitej Stanom na seymie roku 1766 zaniesiona, [S.l.: s. typogr., 1766].
- List obywatela Rzeczypospolitej do swego sąsiada względem zaszyłych zażaleń od niektórych deputowanych zgromadzeń mieyskich wyznania augszpurskiego przeciwko szlachcie swojej konfessyi w Warszawie wydrukowanych y rozdanych na końcu mca października 1785*, [S.l.: s. typogr.], 1785.
- Luther M., *Catechismus in einer ausführlichen Auslegung erklärt von einem ehrwürdigen Ministerio zu Lübeck, auf Verlangen der evangelischen Warschauer Gemeinde zum Unterricht der Jugend, welche zum Abendmahl vorbereitet werden soll, abgedruckt.* Warschau: gedruckt in der Königlichen und der Republik privilegierten Gröllischen Buchdruckerei, 1779.
- Muratowicz S., *Relacya Sefera Muratowicza obywatela warszawskiego od Zygmunta III krola Polskiego dla sprawowania rzeczy wyslanego do Persyi w roku 1602*, W Warszawie: w Drukarni J. K. Mci i Rzpłtey Mitzlerowskiej, [before 12 XI] 1777.
- Nicolai J., *Antritts-Predigt bey der Evangelischen Gemeinde U. A. C. zu Wilna über das ordentliche Sonntags-Evangelium am 17ten Sonntage nach Trinitatis 1791*, Warschau: M. Gröll, 1792.
- Nicolai J., *Predigt bey feyerlich begangenem Krönungs-Feste Ihro Königlichen Majestät Stanislaus Augustus König von Polen, Grossherzog von Littauen, Reussen, Preussen, Masovien, Samogitien u. s. w. w. unsers allergnädigsten Königs und Herrn, gehalten über das Ewangelium am ersten Sonntage der Adwents 1779 von Pastor beyder Gemeine des ungeänderten Augsburgischen Glaubens-Bekentnisses in Wilna*, Warschau: gedruckt in der königlichen und der Republik privilegirten Gröllischen Buchdruckerey, 1780.
- Opisanie krotkie niektorych interessow wewnętrznych Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1762 traktowanych*, Warszawa: W. Mitzler de Kolof, 1764.
- Ordnung der kirchlichen Oekonomie der evangelischen Gemeinde U. A. C. zu Warschau 1793*, Warschau: Gedruckt bey Michael Gröll, [post 25 IV 1793].
- Pable F., *Wýwody i obrona prawdziwey religii według katolickich autorów przeciwko atheuszom, deistom, mędrkom, libertynom, Żydom, poganom, bałwochwalcom, niedowiar-*

- kom jako też luteranom, kalwinistom, socynianom i wszystkim innym odszczepieńcom*, W Warszawie w drukarni Koll. Soc. Jesu 1773.
- Prawo powszechne duchowne oboiey konfessyi ewangelickiey dyssydentow w Polsce*, Warszawa: P. Dufour, 1781.
- Ringeltaube G., *Rede bey Legung des Grundsteins zu der ersten Evangelischen Kirche in Warschau, den 4. May 1778 gehalten*, Warschau: M. Gröll, Dresden: bey ebendemselben, [1778].
- Ringeltaube G., *Die Christen der eigentliche Tempel Gottes. Einweyhungs-Predigt der neuen evangelischen Kirche zu Warschau U. A. C. ara Sonntage nach Weinachten im Jahr Christi 1781 den 30 Decemder gehalten von Gotlieb Ringeltaube Senior vom geistlichen Stande in Kleinpolen und Masuren, Consistorialrath und Pastor zu Warschau. Auf Verlangen zum Andenken in den Druck gegeben*, Warschau; gedruckt mit Gröllischen Schriften, 1782.
- Ringeltaube G., *Predigt am Fest Mariä Reinigung bey der Allerhöchst anbefohlenen Publikation der Aussöhnung der Evangelischen Gemeine U. A. C. zu Warschau*, [Warschau]: P. Dufour [after 2 II 1783].
- Sacrae Regiae Majestatis Borussiae Declaratio Reipublicae Polonorum confoederatae exhibita a legato plenipotentiario Benoit in comitiis Regni 1766 habitis. – Deklaracja króla pruskiego przez ministra jego pełnomocnego de Benoit do zkonfederowaney Rzplitey Polskiej na seymie 1766 zaniesiona*, [S.l.: s.typogr.,] 1766.
- Scheidemantel H. G., *Entwurf zum allgemeinen Kirchen-Recht Beyder Evangelischen Confessionen in Pohlen und Litthauen, die Kirchen-Verfassung, gute Ordnung und Policy betreffend*, [S.l.: p. typogr.], 1780.
- Scheidemantel J., *Heilige Rede am verordneten Dankfeste wegen der wunderbaren Errettung Sr. Majestät des Königs von Polen gehalten im evangelischen Betthause zu Warschau am 24. Trinit. Sonntag den 10. Nov. 1771*, Warschau: W. Mitzler de Kolof, [1771].
- Scheidemantel H. G., *Proiekt do praw kościelnych oboiey Konfessyi Dissidentskiey Ewangeli, Wschow: Druk. J.K.M. uprzyw. Heboldowska*, 1780.
- Schmid C. H., *Kazanie z okoliczności powroconych mieszczanom praw, swobod i wolności w Polsce powiedziane w kościele warszawskim dyssydentskim*, Warszawa, M. Gröll, [1791].
- Sokołowski S., *Peregrinus sive laesae virtutis quaerela*, Varsaviae: W. Mitzler de Kolof, 1759.
- Leges Instituti Litterarii Varsaviensis coepti anno MDCCLVI mense Ianuario*, Warszawa: W. Mitzler, 1756.
- Trauerrede zum rühmlichen Andenken der in Gott seelig verschiedenen weiland Frau Johanna Sophia geb. Schüller des S. T. Herrn Michael Gröll Königl. Poln. und Churfürstl. Sächsischen Hof-Commisarii und Hof-Buchhändlers zu Warschau herzlich lieb gewesenenen Eheliebste, welche auf dem Kirchhofe des evangelischen Gemeine auf der Lesche am Tage ihres Begräbnisses den 28. Aprilis 1776 von einer zahlreichen*

- Versammlung ist gehalten worden. Als ein Ehrendenkmal vom ihren hinterlassene Mann zum Druck befördert*, Warschau [i.e. Dresden?], 1776.
- Urządzenia kościelne dla dyssydentow oboiey konfessyi przez stany seymuiące d. 21 miesiąca maia 1792 roku approbowane. – Kirchliche Einrichtung für die Dissidenten beyder Confessionen in Pohlen genehmigt von den Ständen des Reichtags den 21 Maj 1792*, Warschau: M. Gröll, [1792].
- Usprawiedliwienie dyssydentów mieszczan i rolników w Królestwie Polskim, i w Wielkim Xięstwie Litewskim zasiadłych przeciwko stanowi szlacheckiemu i duchownemu dyssydenckiemu, synody konsystorze i seniorzy, to jest zwierzchność duchowną dyssydentską składającemu, i pod hasłem zwierzchności duchowney, stan mieyski i rolników dyssydentów uciemężającemu Nayiaśnieyszy Rzeczypospolitey stanom na sejm roku 1788 zgromadzonym podane*, [Warszawa: M. Gröll], 1788.
- Ustawy synodu generalnego w zebraniu trzech prowincjicyi Krolestwa Polskiego oboysa wyznania ewangelickiego przez delegatów w Węgrowie dnia 28 miesiąca sierpnia rozpoczętego, a dnia 8 miesiąca września roku 1780 załimitowanego*, Warszawa: P. Dufour, [after 27 IX 1782].
- Von der Kirchenverwaltung der Evangelischen Gemeine Augspurgischer Confession in Warschau von 1778 bis 1782*, Warschau: gedruckt in der Königlichen und der Republik privilegirten Groellischen Buchdruckerey, 1783.
- Żałuski J. A., *Rozmowy dwóch kawalerow katolika z dysydemtem o piśmie, które wyszło z napisem Wykład praw dysydenckich wiernie spisane*, [Kraków?: Drukarnia Akademii Krakowskiej?, 1767].
- Literature
- Bibliografia polska*, oprac. K. Estreicher, S. Estreicher, vol. XII–XXXVI, Kraków 1891–2014.
- Buchwald-Pelcowa P., *Drukowi winniśmy oświecenie naszego wieku... Rola książki w drodze ku Oświeceniu*, Warszawa 2003.
- Buchwald-Pelcowa P., *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997.
- Chojnacki W., *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*, Warszawa 1966.
- Chojnacki W., *Z dziejów drukarstwa polskiego w Królewcu*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1997, No. 3, pp. 21–38.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. Vol. 3 Part 1, *Wielkopolska*, elab. by A. Ka-wecka-Gryczowa, K. Korotajowa, J. Sójka, Wrocław 1997.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. Vol. 3, Part 2, *Mazowsze z Podlasiem*, red. K. Korotajowa, J. Krauze-Karpińska, Warszawa 2001.
- Filipczak W., *Protestanci w Rzeczypospolitej 1777–1786. Między unią sielecką a konfliktami (zarys problematyki „Studia Historyczne” 2019, Vol. 62, Iss. 1, pp. 77–100.*

- Gastpary W., *Traktat warszawski 1767/68*, „Rocznik Teologiczny” 1968, Vol. 10, pp. 65–106.
- Klimowicz M., *Mitzler de Kolof – redaktor i wydawca*, [in:] *Prekursorzy Oświecenia*, ed. by M. Klimowicz, Wrocław 1953.
- Konopczyński W., *Goltz August Stanisław*, *Polski Słownik Biograficzny*, Vol. VIII, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959–1960, pp. 232–234.
- Krauze-Karpińska J., *Warszawska drukarnia księży misjonarzy 1780–1796. Monografia bibliograficzna*, Warszawa 2020.
- Kozłowski J., *Szkice o dziejach Biblioteki Żaluskich*, Wrocław 1986.
- Kraśński W., *Zarys dziejów Powstania i upadku reformacji w Polsce*, Vol. 2, Warszawa 1905.
- Kriegseisen W., *Dysydenci i dyzunicy w Rzeczypospolitej epoki stanisławowskiej*, [in:] *Stanisław August i jego Rzeczypospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, ed. by A. Sołtys, Z. Zielińska, Warszawa 2011.
- Kriegseisen W., *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996.
- Kriegseisen W., *Początki, czyli ewangelicy warszawscy w XVII i XVIII wieku*, [in:] *Ewangelicy w dziejach Warszawy. Materiały z sesji naukowej, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, 13 czerwca 2008*, ed. by J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, pp. 9–21.
- Kriegseisen W., *Zbór kalwiński w Sielcu koło Staszowa*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1990, Vol. 35, pp. 157–178.
- Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. Źródła*, Vol. 1, „Gazeta Warszawska” 1774–1785, Part 2 elab. by S. Grzeszczuk, D. Hombek, ed. by Z. Goliński, Wrocław 1992.
- Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. Źródła*, Vol. 6, *Czasopisma i efemeryczne gazety warszawskie 1753–1794*, elab. by D. Hombek, Kraków 2016.
- Kuc-Czerep M., *Niemieckojęzyczni mieszkańcy Warszawy. Droga do obywatelstwa w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2021.
- Kurkowski J., *Warszawskie czasopisma uczone doby Augusta III*, Warszawa 1994.
- Małek J., *Kalwini polscy i litewscy w Królewcu na początku XVIII wieku* [in:] J. Małek, *Opera selecta*, Vol. IV, *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI–XX w.)*, Toruń 2012, pp. 405–423.
- Marszał T., *Mniejszość niemiecka w Polsce Środkowej. Geneza, rozmieszczenie i struktura od końca XVIII w. do II wojny światowej*, Łódź 2020.
- Mendykowa A., *Książka polska we Wrocławiu w XVIII wieku*, Wrocław 1975.
- Rejestr warszawskiej ludności wyznania ewangelicko-augsburskiego z 1791 roku*, elab. by M. Kubaś, Warszawa 1996.
- Michalski J., *Sprawa dysydencka a zagadnienia gospodarcze w opinii publicznej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta*, „Przegląd historyczny” 1949, Vol. 40, pp. 156–163.

- Mieczkowska H., „...nakładem lub czcionkami Michała Grela”. *Druki ewangelickie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie* [in:] *Ewangelicy w dziejach Warszawy. Materiały z sesji naukowej w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie 13 czerwca 2008*, ed. by J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, pp. 69–92.
- Nast. W., *Ringeltaube Gottlieb*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXI, Wrocław 1989, s. 300.
- Rostworowski E., *Religijność i polityka wyznaniowa Stanisława Augusta*, [in:] *Życie kulturalne i religijność w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, red. M. Drozdowski, Warszawa 1991, pp. 11–24.
- Rudnicka J., *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*, Warszawa 1975.
- Sekulski J., *Bibliografia druków elbląskich 1558–1772*, Warszawa 1988.
- Skrzypczak A., *Drukarstwo i księgarstwo staromiejskie na przełomie XVIII i XIX stulecia* [in:] *Książka na Starym Mieście na przełomie XVIII i XIX wieku*, ed. by J. Jęsko, J. Myszkowska, pp. 17–37.
- Smoleński W., *Mieszczaństwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, Warszawa 1976.
- Staszewski J., *August III Sas*, Wrocław 2010.
- Szturc J., *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI–XX wieku*, Bielsko-Biała 1998.
- Szczepaniec J., *Drukarnia Wolna Jana Potockiego w Warszawie 1788–1792*, Wrocław 1998.
- Szczepaniec J., *Rola drukarstwa w życiu literackim polskiego Oświecenia*, [in:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, ed. by Z. Goliński, Wrocław 1973.
- Szymańska-Jasińska M., *Uzupełnienie do „Bibliografii polskich druków ewangelickich Ziem Zachodnich i Północnych 1530–1939”*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1997, No. 2, pp. 271–285.
- Szymańska K., *Drukarnie Presserów w Lesznie w XVIII wieku*, Leszno 2008.
- Szczepaniec J., *Warszawskie drukarnie mieszczańskie w dobie oświecenia*, w: *Warszawscy drukarze – wydawcy – księgarze*, Warszawa 1995, pp. 7–27.

Netography

Catalogue of the Library of the Institute of Literary Research of the Polish Academy of Sciences

<http://195.187.71.10/ipac20/ipac.jsp?profile>

